

<https://doi.org/10.31861/mediaforum.2024.15.237-250>

УДК: 323.21

© Наталія Ротар¹

ТЕМАТИЧНІ ПАНЕЛІ КРИТИЧНОГО ДИСКУРСУ ДЕЛІБЕРАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

В статті охарактеризовані особливості основних етапів формування дослідницького інтересу до теоретичного осмислення деліберативної демократії та досліджені основні напрями критики теорії деліберативної демократії в перспективі її концептуального оновлення. Здійснений аналіз особливостей та напрямів критики теорії деліберативної демократії в сучасній політичній науці довів, що для неї характерним є широкий простір дискурсивного поля, позначеного елементами невизначеності. Традиційними тематичними панелями критичного дискурсу деліберативної демократії можуть бути визначені: по-перше, її позиціонування як надто ідеалістичної моделі; по-друге, процедури та процес вироблення політичного консенсусу в процесі деліберації; по-третє, (де)мотивація політичної участі громадян в процесі розгортання інституціолізованих практик деліберації; по-четверте, визначення ролі та значення політичної компетентності громадян для досягнення мети процесу деліберації та забезпечення ефективності функціонування демократичних політичних систем.

237

Ключові слова: демократія, деліберативна демократія, теорія, критика теорії деліберативної демократії, деліберація, політичні інститути, політична система.

Thematic Panels of Critical Discourse of Deliberative Democracy

The article describes the features of the main stages of the formation of research interest in the theoretical understanding of deliberative democracy

¹ Доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, E-mail: n.rotar@chnu.edu.ua; ORCID ID: 0000-0002-6430-3460.

and explores the main directions of criticism of the theory of deliberative democracy in the perspective of its conceptual renewal. The analysis of the features and directions of criticism of the theory of deliberative democracy in modern political science has proven that it is characterized by a wide space of the discursive field, marked by elements of uncertainty. The traditional thematic panels of the critical discourse of deliberative democracy can be defined as: first, its positioning as an overly idealistic model; second, the procedures and process of developing political consensus in the process of deliberation; third, the (de)motivation of political participation of citizens in the process of deploying institutionalized practices of deliberation; fourth, determining the role and significance of the political competence of citizens for achieving the goal of the deliberation process and ensuring the effectiveness of the functioning of democratic political systems.

Keywords: democracy, deliberative democracy, theory, criticism of the theory of deliberative democracy, deliberation, political institutions, political system.

238

— **Постановка наукової проблеми.** В сучасному політологічному дискурсі деліберативна демократія постає як альтернатива представницьким моделям демократії, що базується на принципі неупередженого обговорення суспільно значимих проблем, що мають бути вирішені засобами політики. Відповідно, модель деліберативної демократії означає сутність демократичної політики не через процедури голосування та представництва, а через обговорення та дебати як основу колективного прийняття рішень, зміщуючи акценти демократичної політики з конкуренції та протистояння інтересів на спільне вирішення проблем через зближення артикульованих інтересів. Х. Ростбьолль зазначає, що «як теорія, деліберативна демократія є регулятивним ідеалом, який у вимірах свободи вказує, до чого ми повинні прагнути і як ми можемо визначити недоліки існуючих умов та інститутів. Лише в реальній практиці публічного обговорення, яка намагається віддзеркалити ідеал, ми розвиваємося і розуміємо різні виміри свободи. Деліберативні демократичні практики спрямовані не лише на захист існуючих свобод, а й на тлумачення та обґрунтування свободи, яка має бути захищена» (Rostbøll, 2008:4). Разом з тим, розгортання деліберативної моделі демократії через численні національні та локальні політичні практики, зокрема і в Україні, привертає увагу до певної, часом надмірної, дистанції, що виникає між

очікуваннями та результатами деліберачії. Тому вивчення критики деліберативної демократії та деліберативних процедур є важливим для визначення їх потенціалу й можливостей.

Аналіз результатів наукових досліджень. Проблеми теоретичного осмислення деліберативної демократії та практичного застосування її основних принципів активно вивчаються в сучасній політичній науці. Увагу дослідників привертають чинники поширення моделі деліберативної демократії (Bächtiger, 2019; Elster, 1998; Elstub, 2010;), базові та специфічні характеристики організації деліберативного простору політики в демократичних політичних системах (Bächtiger, 2018; Dryzek, 2000; Gutmann, 1998; Parkinson, 2006; Rotar, 2021; Rotar, 2021a; Rotar, 2022), технологічний вимір процесу організації деліберачії з метою вироблення консенсусних політичних рішень (Hibbing, 2002; Mansbridge, 2002; Parkinson, 2016; Taber, 2006), мотивація артикуляції політичних інтересів в інституціолізованому деліберативному просторі політики (Chambers, 2009; Owen, 2015; Pincione, 2006; Rostbøll, 2008; Rotar, 2023), співвідношення деліберативної моделі демократії з іншими демократичними моделями організації влади в умовах однієї політичної системи (Achen, 2017; Mouffe, 1999; Walzer, 1999; Rotar, 2023a); дискурс деліберативної демократії в сучасній політичній науці (Fung, 2005; Thompson, 2008; Warren, 2017; Rotar, 2022a).

239

Метою статті є визначення особливостей та напрямів критики теорії деліберативної демократії в сучасній політичній науці. Для досягнення означеної мети, необхідно вирішити такі дослідницькі завдання: (1) охарактеризувати особливості основних етапів формування дослідницького інтересу до теоретичного осмислення деліберативної демократії; (2) дослідити основні напрями критики теорії деліберативної демократії в перспективі її концептуального оновлення.

Методологія дослідження. Методологічна основа даного дослідження сформована як поєднання неоінституційного, структурно-функціонального та конструктивістського методологічних підходів. Важливе місце в теоретичному каркасі дослідження займає теорія раціонального вибору як перспектива для вивчення процесу організації деліберачії та досягнення консенсусу між індивідуалізованими інтересами. Ми опираємося на застереження А. Фунга, що раціональність політичного вибору в дослідженнях деліберативної демо-

кратії не має набувати надто спрощеного (алгоритмічного) характеру та опиратися на більш м'які означення співвідношення вигоди та витрат. Такі застереження пов'язані з тим, що теорія деліберативної демократії припускає, що громадянин в процесі деліберації може по-слуговуватися альтруїстичною мотивацією.

Базовим методом дослідження процесу формування тематичних панелей критичного дискурсу деліберативної демократії в сучасній політичній науці був визначений порівняльний метод. Оскільки теорія деліберативної демократії еволюціонує, вдосконалюється та змістовно деталізується й розширюється, її необхідно порівнювати, насамперед, з моделлю ліберальної представницької демократії, що тривалий час функціонує в сучасних стабільних політичних системах та для якої сукупність характерних ознак формується довкола інституту виборів та системи представництва інтересів. Використані в дослідженні методи узагальнення, аналізу та синтезу дозволили зробити висновки про перспективи та напрями оновлення теорії деліберативної демократії.

240

— **Виклад результатів дослідження.** В сучасній теорії деліберативної демократії чітко означилися дві магістральні течії: перша з них пов'язана з ліберальною традицією Дж. Ролза, друга – з критичною теорією Ю. Габермаса. Головна відмінність між ними полягає в різному розумінні свободи, хоча аргументи обох сторін мають спільне ядро: для того, щоб політичний вибір, відображений у політичних рішеннях був легітимним, він має бути результатом обговорення цілей між вільними, рівними та раціональними суб'єктами політики. Деліберативний дискурс, започаткований Дж. Ролзом та Ю. Габермасом змістив фокус демократії на «спосіб мислення про політику, який наголошує на важливості подання та прийняття публічно висловлених міркувань громадян, а не підрахунку голосів» (Parkinson, 2006:1). Ця зміна фокусу влучно була означена Дж. Дризеком як «деліберативний поворот» у теорії демократії: «демократична легітимність стала розглядатися в термінах здатності або можливості брати участь у ефективному обговоренні з боку тих, на кого поширюються колективні рішення» (Dryzek, 2000:5). Отже, теорія деліберативної демократії визначає сутність демократичної політики через обговорення, як основу колективного прийняття рішень, а не через голосування та представництво. Відповідно, важливим є і сам процес деліберації, завдяки якому «індивіди можуть змінювати свої судження, уподобан-

ня та погляди під час взаємодії, яка опирається на переконання, а не примус, маніпуляції чи обман» (Dryzek, 2000:1).

Дослідники еволюції ідеї деліберативної демократії диференціюють три хвили дослідницького інтересу до неї. Для першої хвили (1990–2000-ні рр.), характерне досягнення консенсусного бачення щодо потенціалу та перспектив практичного застосування ідеї деліберативної демократії для розвитку демократії (Elstub, 2010:293). Для другої хвили (2000–2010 рр.) – фокусування уваги на складності процесу демократичної деліберативної демократії, що відображається в особистих уподобаннях громадян, інструментах узгодження інтересів, формах деліберативної демократії, що спричинило відмову від теоретичного обґрунтування необхідності досягнення жорсткого консенсусу та вироблення субмоделей деліберативної демократії (Bächtiger, 2010:44). Для третьої хвили (з 2010 р. – до сьогодні) характерним є спрямування дослідників на пошук дієвих механізмів інституціоналізації деліберативної демократії в умовах сучасних політичних систем, що знайшло відображення в пропозиціях нових означень деліберативної демократії, як то комунікативна демократія, демократія присутності, діалогова демократія, дискурсивна демократія, процесуально-дорадча демократія, субстанціональна дорадча демократія (Bächtiger, 2018).

241

Розгортання кожної з трьох хвиль дослідницького інтересу до деліберативної демократії супроводжувалося розгортанням критичного дискурсу її практично-політичного потенціалу в умовах реально функціонуючих політичних систем. Першою тематичною панеллю критичного дискурсу деліберативної демократії є її позиціонування як надто ідеалістичної моделі, що ігнорує інструменти узгодження інтересів, особливо коли йдеться про «розуміння демократичної політики в національному масштабі» (Achen, 2017:2). Попри те, що деліберативна демократія, через апеляцію до раціональних аргументів суб'єктів деліберативної демократії, постає як альтернатива маніпулятивним контекстам представницької демократії, Дж. Пінчоне і Ф. Тесон стверджують, що таким чином створюється небезпечна ілюзія, в якій думка кожного громадянина має значення для ухвалення політичних рішень. Науковці наголошують, що жоден аргумент у дорадчих практиках ліберальної демократії «не може подолати схильність громадян вірити в те та говорити про те, що суперечить доведенню соціальних наук» (Pincione, 2006), а впливові політичні гравці (інституціалізовані суб'єкти політики) не зорієнтовані на участь у процесі

деліберативної демократії, оскільки мають ресурси для використання менш публічних стратегій для досягнення своїх політичних цілей та забезпечення інтересів (Sharif, 1999:34). Відповідно, критика теорії деліберативної демократії фокусується на тому, що по-перше, ця модель демократії ігнорує варіативність та суперечливість інтересів всього кола суб'єктів політики, що робить її надто ідеалістичною та недостатньо чутливою до реалій політичного поля, функціонуючого в конкретній політичній системі; по-друге, саме через ідеалізацію відбувається провал дискурсу, тому деліберативна демократія постає як спроба символічного чи морального виправдання невдалих форм публічних політичних дискусій. Зауважимо, що критики деліберативної демократії не виключають процес деліберативної демократії з сукупності демократичних інструментів вироблення політики, але не наділяють його характеристиками інструменту досягнення згоди та консенсусу в процесі узгодження політичних інтересів за участі виключно непрофесійних політиків (Walzer, 1999).

242

Критики зазнає й ідеалізоване твердження теоретиків дорадчої демократії про те, що дебати та обговорення, які передують політичному рішення, визначають його демократичний характер та легітимність. Не заперечуючи важливості інших видів політичної діяльності та політичної участі, прихильники деліберативної демократії наполягають на тому, що деліберативна демократія є невід'ємною частиною організації демократичного політичного процесу, тоді як критики наголошують на тому, що навіть ідеальна форма деліберативної демократії не здатна забезпечити достатню інклюзію соціально вразливим категоріям громадян (Sanders, 1997), тобто політична деліберативна демократія не є нейтральною (Dryzek, 2000:58). Відповідно, є нагальна потреба у виробленні механізмів поєднання деліберативної демократії з іншими формами політичного дискурсу для посилення демократичного характеру ухвалених політичних рішень.

В рамках напрямку критики, проблема теоретичного каркасу деліберативної демократії полягає й в тому, що він спрямовує науковців зосереджувати дослідницький фокус на її ідеальних рисах, насамперед, організації простору та унормуванні ідеального регламенту деліберативної демократії. Але кожна політична система, що опирається на принципи моделі деліберативної демократії, регламентує ті обмеження для практик деліберативної демократії, які відображають особливості її інституційної матриці, відтак, формують власну дистанцію від ідеальної моделі ор-

ганізації деліберації (Parkinson, 2016). Тому, теоретики деліберативної моделі демократії мають відокремити деліберацію як процес від деліберативної моделі демократії як моделі.

До цієї проблеми привернула свою увагу С. Чемберс, яка виявила зростаючий розрив між теоретичним осмисленням демократичної деліберації та теоріями деліберативної демократії (Chambers, 2009:324). Відмінність між ними, на думку дослідниці, полягає в тому, що демократична деліберація є політичною практикою, тоді як деліберативна демократія – моделлю, що визначає характер та види впливу громадян та інститутів громадянського суспільства на політичну систему. Таким чином, демократична деліберація як політична практика не передбачає встановлення взаємозв'язку між якістю та результатами деліберації та електоральними процесами чи впливом громадської думки на перебіг деліберативних практик. Тому звуження деліберативної демократії до демократичної деліберації ідеалізує політичні можливості та політичний потенціал останньої та викривлює розуміння про складність формування політичної волі, співвідношення формального та неформального в політиці, дифузний характер процесу агрегування та артикуляції інтересів, і як влучно зазначав свого часу Дж. Дьюї, «засоби, за допомогою яких більшість стає більшістю» (Dewey, 1954:208).

243

Непродуктивною для політологічного пізнання є й тенденція розтягувати концепцію деліберації до того, що «майже кожен комунікативний акт можна кваліфікувати як «деліберативний» (Bächtiger, 2010:48). Розуміння таких проблем у визначенні рамок деліберативної демократії спрямувало М. Воррена до відмови від моделювання демократії на основі політичних інструментів на користь «підходу, заснованого на проблемах» (Warren, 2017), оскільки фокусування дослідницької уваги на моделях демократії спрямовує до пошуку переваг тільки однієї форми демократичної політичної практики – або голосування, або деліберація. Відтак, постає потреба досліджувати роль деліберації в демократичних системах, замість того, щоб шукати відповідь на питання, «чи є демократичні системи деліберативними за своєю природою» (Owen, 2015:232; Warren, 2017:41).

Друга тематична панель критичного дискурсу деліберативної демократії формується довкола процедури та процесу вироблення політичного консенсусу. Насамперед, ставиться під сумнів можливість існування, за Ю. Габермасом, ідеальної мовленнєвої ситуації, за

якої суб'єкти деліберативної демократії досягають консенсусу за допомогою раціональної аргументації. На думку Ш. Муффа, в реальному політичному процесі неможливо забезпечити безперешкодне вільне та необмежене публічне обговорення всіх питань, що становлять спільний інтерес, оскільки саме перешкоди створюють простір мотивації для їх подолання та досягнення консенсусу. Відтак, ідеальна мовленнєва ситуація є утопією (Mouffe, 1999:750–752). Й. Шапіро, розгортаючи цей вектор критики деліберативної демократії, зазначає, що навіть в умовах створення спеціальних інститутів деліберативної демократії (наприклад, консультативно-дорадчих), вони «надто легко викрадаються для інших цілей» (Shapiro, 2017:82). Наприкінці другої хвилі розгортання дослідницького інтересу до деліберативної демократії, прихильники даної демократичної моделі, не заперечуючи ідей Ю. Габермаса, почали означати процес пошуку консенсусу засобами деліберативної демократії поза умовами ідеальної мовленнєвої ситуації, визнаючи важливість дискурсу політичної боротьби та конфлікту, що розгортаються в напрямі вироблення робочої угоди як підсумку деліберативної демократії (Eriksen, 2009:51).

Зокрема, теоретики деліберативної демократії активно почали визначати пошук консенсусу в процесі деліберативної демократії як в парадигмі дискретної практики формальних дебатів та конкуренції аргументів, так і в парадигмі комунікаційної діяльності. Такий підхід до деліберативної демократії сприяє поясненню не тільки того, як громадяни оцінюють ефективність практик деліберативної демократії, але й як вони розуміють формат і значення консенсусу в контексті демократичних цінностей та політичного плюралізму, що постає як вся легальна та легітимна варіативність політичних практик, зокрема, і практик ліберальної моделі демократії (Mansbridge, 2012). Таким чином, в теорії деліберативної демократії, означилася потреба дослідження ролі та значення взаємодії і дифузних впливів між усіма публічними просторами політики, до яких належать, зокрема, і формалізовані спеціалізовані простори деліберативної демократії, і електоральний простір. Дж. Менсбрідж, Дж. Боман та С. Чемберс наголошують, що, таким чином, є перспектива створення деліберативних політичних систем, в яких глибина деліберативної демократії на рівні різних політичних інститутів матиме різні функції, цілі та результати, але, загалом, генеруватиме синергетичні ефекти, описані в теорії деліберативної демократії як віднайдення консенсусу між інтересами (Mansbridge, 2012:2–3).

Зауважимо, що не всі прихильники концепту деліберативної демократії підтримали ідею розширення її меж. Наприклад, Д. Оуен та Дж. Сміт вважали, що розвиток теорії деліберативної демократії має відбуватися або в напрямі відновлення її нормативної основи, або відмови від цієї ідеї (Owen, 2015:228,233). Але, по-перше, відновлення нормативної основи деліберативної демократії не означає повернення до інтерпретації деліберації в межах обмеженої ідеальної теоретичної моделі: до уваги варто брати й теоретичну концептуалізацію чинників, що уможливають деліберацію або перешкоджають їй, здійснюючи, таким чином, доповнення нормативної моделі принципами аналізу політичного дискурсу та комунікації. По-друге, відмова від ідеї деліберативної демократії, як однієї з моделей демократії, не передбачає заперечення деліберації як такої, а має спрямовуватися на визнання демократичної деліберації як є однієї з багатьох політичних практик, за допомогою яких демократичні інститути та системи реалізують демократичні блага.

На тлі такої дослідницької позиції важливо звернути увагу на ін'єкційний підхід А. Бехтігера та Дж. Паркінсона, який обґрунтував, що деліберативний характер політичної системи є результатом застосування «класичної моделі деліберації в критичних точках системи» (Bächtiger, 2019:104). Відповідно, чим більша кількість інститутів політичної системи використовує в нормовані деліберативні практики, тим вищим є рівень деліберації всієї системи, і тим більше вона наближається до ідеальної моделі деліберативної демократії. А. Бехтігер та Дж. Паркінсон роблять важливе застереження про те, що деліберація є якістю політичної системи, що формується «внаслідок належного функціонування структурних елементів демократичної політичної системи, жоден з яких не повинен бути повністю деліберативним, або повністю демократичним сам по собі» (Bächtiger, 2019:104). Тобто деліберація є характеристикою демократичної політичної системи, що формується через інституційну складність та варіативність конкретної політичної системи.

Третя тематична панель критичного дискурсу деліберативної демократії розгортається довкола характеру (де)мотивації політичної участі у формі деліберації. Американські дослідники Дж. Хіббінг та Е. Тайсс-Морзе стверджують, що громадяни США не хочуть стимулів в мобілізації до обговорення «детальних і технократичних питань політики» (Hibbing, 2002:238). Водночас, для громадян важливо, що

вони можуть впливати на ухвалення політичних рішень засобами деліберативної демократії, але основними суб'єктами в цьому процесі мають бути політичні еліти, до яких є високий рівень довіри. Тобто, на думку науковців, в класичній версії теорії деліберативної демократії не диференційовані можливості громадян бути почутими, тоді, коли вони хочуть бути почутими, від можливостей громадян бути почутими тоді, коли хтось хоче їх почути. Тому, неперервне стимулювання до участі в деліберативній демократії демотивує громадян використовувати деліберативні практики для позиціонування власних інтересів. Критики зазнала і наукова позиція, згідно з якою відсутність зацікавленості та мотивації в розгортанні практик політичної деліберативної демократії вказує на те, що такі громадяни «неадекватні чи недостатньо підготовлені» (Mueller, 2001:185).

246

Наступна, четверта тематична панель критичного дискурсу деліберативної демократії, сформувався довкола визначення ролі та значення політичної компетентності громадян як критерію участі в процесі вироблення політичного рішення чи формування політичного порядку денного. Успішна участь у процесах прийняття рішень засобами деліберативної демократії вимагає від індивідів володіння певними когнітивними здібностями та психологічними установками на всіх етапах деліберативної демократії, починаючи від розуміння та (не)прийняття аргументів до ухвалення обґрунтованих рішень (Elster 1986; Gutmann, 1996; Thompson, 2008). Тобто, громадяни повинні вміти концентруватися на потенційно складних аргументах, висунутих під час тривалих дискусій, вміти інтерпретувати факти та критично їх оцінювати. Крім того, громадяни повинні вміти самостійно формулювати логічні аргументи, спрямовуючи їх на всіх учасників деліберативної демократії засобами ефективної комунікації. Отже, результати демократичної деліберативної демократії прямо залежать від здатності громадян до належного обговорення (Rosenberg, 2014).

Але такий взаємозв'язок в теоріях деліберативної демократії або оминається увагою, або мінімально конкретизується через припущення, що громадяни як суб'єкти деліберативної демократії спроможні логічно і раціонально комунікувати та міркувати щодо соціальних, економічних та політичних проблем. Так само, в жодній теорії деліберативної демократії не йдеться про набір критеріїв оцінки такої спроможності громадян. Відтак, посилення концептуальних рамок теорії деліберативної демократії може здійснюватися шляхом визначення

компетентнісних рамок для суб'єктів деліберативної, необхідного мінімуму навичок аналітичної роботи з інформацією, рівня когнітивної складності як відображення здатності критично мислити, оцінки мотивації до активної деліберативної. Оцінюючи перспективи інтеграції критеріїв здатності до деліберативної на принципах об'єктивності, раціональності та всебічності, К. Ахен та Л. Бартельс дійшли до висновку, що основною перешкодою може бути визначена партійна лояльність, що «надто забарвлює погляди громадян на кандидатів, проблеми і об'єктивні факти. Політичні уподобання та переконання громадян конструюються з емоційних або когнітивних зобов'язань [перед політичними партіями – Авт.]» (Achen, 2017:269). Інші дослідники, звертаючись до аналізу сфери раціонального вибору в політиці, наголошують, що вивчення громадської думки та результатів голосування до представницьких органів влади вказують на те, що «громадянин виявляється як когнітивно, так і мотиваційно нездатними виконувати вимоги раціональної поведінки в демократичному суспільстві, а індивідуальна здатність неупереджено зважувати аргументи виявляється досить обмеженою» (Taber, 2006:767).

247

Висновки. Здійснений аналіз особливостей та напрямів критики теорії деліберативної демократії в сучасній політичній науці довів, що для неї характерним є широкий простір дискурсивного поля, позначеного елементами невизначеності. Традиційними тематичними панелями критичного дискурсу деліберативної демократії є: по-перше, її позиціонування як надто ідеалістичної моделі; по-друге, процедури та процес вироблення політичного консенсусу в процесі деліберативної; по-третє, (де)мотивація політичної участі громадян в процесі розгортання інституціалізованих практик деліберативної; по-четверте, визначення ролі та значення політичної компетентності громадян для досягнення мети процесу деліберативної та забезпечення ефективності функціонування демократичних політичних систем.

References:

1. Achen, C. H., Bartels L. M. 2017. Democracy for realists: Why elections do not produce responsive government. Princeton: Princeton University.
2. Bächtiger, A., Dryzek J. S., Mansbridge J., Warren M. (eds.). 2018. The Oxford handbook of deliberative democracy. Oxford: Oxford University Press.

3. Bächtiger, A., Parkinson J. 2019. Mapping and Measuring Deliberation: Towards a New Deliberative Quality. Oxford: Oxford University Press.

4. Bächtiger, A., Niemeyer S., Neblo M., Steenbergen M. R., Steiner J. 2010. "Disentangling diversity in deliberative democracy: Competing theories, their blind spots and complementarities." *The Journal of Political Philosophy*. 18(1): 32–63.

5. Chambers, S. 2009. "Rhetoric and the Public Sphere: Has Deliberative Democracy Abandoned Mass Democracy?" *Political Theory*. 37(3):323–350.

6. Dewey. J. 1954. *The Public and Its Problems*. Chicago. IL: Swallow Press.

7. Dryzek, J. S. 2000. *Deliberative democracy and beyond: Liberals, critics, contestations*. Oxford: Oxford University Press.

8. Elster, J. 1998. *Deliberative Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

248 — 9. Elstub, S. 2010. "The third generation of deliberative democracy". *Political Studies Review*. 8(3):291-307.

10. Eriksen, E. O. 2009. *The unfinished democratization of Europe*. Oxford University Press.

11. Finlayson, J. G., Freyenhagen, F. (eds.). 2011. *Habermas and Rawls Disputing the Political*. London: Routledge.

12. Fung, A. 2005. "Deliberation Before the Revolution: Toward an Ethic of Deliberative Democracy in an Unjust World". *Political Theory*. 33 (2): 397–419.

13. Gutmann, A., Thompson, D. F. 1998. *Democracy and disagreement*. Harvard University Press.

14. Hibbing, J. R., Theiss-Morse, E. 2002. *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge: Cambridge University Press.

15. Mansbridge, J., Bohman, J., Chambers, S. 2012. "A Systemic Approach to Deliberative Democracy". In: Parkinson, J., Mansbridge, J. (eds.). *Deliberative Systems*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–26.

16. Mouffe, C. 1999. "Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?". *Social research*. 66(3):745–758.

17. Mueller, J. 2001. *Capitalism, Democracy and Ralph's Pretty Good Grocery*. Princeton: Princeton University Press.

18. Owen, D., Smith, G. 2015. "Survey Article: Deliberation, Democracy, and the Systemic Turn". *The Journal of Political Philosophy*. 23(2):213–234.

19. Parkinson, J. 2006. *Deliberating in the real world: Problems of legitimacy in deliberative democracy*. Oxford: Oxford University Press.

20. Parkinson, J. 2016. "Models, Metaphors, and Their Consequences: The Curious Case of Deliberative Systems". Paper Presented at ECPR Joint Sessions. 24–28 April.

21. Pincione, G., Tesón, F. R. 2006. *Rational choice and democratic deliberation: A theory of discourse failure*. Cambridge: Cambridge University Press.

22. Rosenberg, S. W. 2014. "Citizen competence and the psychology of deliberation." In: *Deliberative democracy: Issues and cases*. Estlund, S., McLaverty P. (eds.). Edinburgh: Edinburgh University Press.

23. Rostbøll, C. 2008. *Deliberative freedom: Deliberative democracy as critical theory*. Albany: SUNY Press.

24. Sanders, L. 1997. "Against Deliberation". *Political Theory*. 249
25(3):347–376.

25. Shapiro, I. 1999. "Enough of deliberation: Politics is about interests and power." In: *Deliberative Politics: Essays on Democracy and Disagreement*. S. Macedo (ed.), Oxford: Oxford University Press.

26. Shapiro, I. 2017. "Collusion in restraint of democracy: Against political deliberation". *Daedalus*. 146(3):77–84.

27. Taber, C. S., Lodge M. 2006. "Motivated skepticism in the evaluation of political beliefs." *American Journal of Political Science*. 50(3):755–769.

28. Thompson, D. F. 2008. "Deliberative democratic theory and empirical political science." *Annual Review of Political Science*. 11:497–520.

29. Walzer, M. 1999. "Deliberation, and What Else." In: Macedo S. (eds.). *Deliberative Politics*. Oxford: Oxford University Press. 58–70.

30. Warren, M. E. 2017. "A Problem-Based Approach to Democratic Theory". *American Political Science Review*. 111(1):39–53.

31. Rotar, N. 2021. "Protsedurni aspekty vykorystannia dialohovoi modeli politychnoi uchasti v YeS: riven Yevropeiskoho Parlamentu". *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu*. 44:78–90.

32. Rotar, N. 2021a. "Funksionalni osoblyvosti yevropeiskoi hromadianskoi initsiatyvy yak innovatsiinoho formatu politychnoi uchasti

v Yevropeiskomu Soiuzi". Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii. № 3(11):235–256.

33. Rotar, N. 2022. "Instytutsiine onovlennia deliberatyvnoi modeli politychnoi uchasti hromadian YeS". Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii. 3(14):234–251.

34. Rotar, N. 2022a. "Transformatsiia markeriv teorii deliberatyvnoi demokratii v suchasni politychnii nautsi". Mediaforum: analityka, prohnozy, informatsiinyi menedzhment: zb. nauk. prats. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t im. Yu. Fedkovycha. 10:25–42.

35. Rotar, N. 2023. "Dynamika rozghortannia deliberatyvykh praktyk modeliuвання protsesu vidnovlennia Ukrainy". Wschód Europy. 9 (1):11–35.

36. Rotar, N. 2023a. "Rozghortannia deliberatyvnoi modeli politychnoi uchasti hromadian YeS v dyskursi maibutnoho yevropeiskoi demokratii". Mediaforum: analityka, prohnozy, informatsiinyi menedzhment. 13:51–78.